

Teresa Kostrzewa-Tomczak*

ROZWÓJ GOSPODARCZY ROSJI W POGLĄDACH NARODNIKÓW

1. WSTĘP

W końcu XIX wieku, w rosyjskiej myśli ekonomicznej dominował narodnicki program rozwoju gospodarczego. Podstawową cechą narodnickiej teorii rozwoju było wskazywanie na niekapitalistyczną drogę rozwoju Rosji, jako na jedyną drogę zapewniającą przewyższenie stanu zacofania gospodarczego, przy jednoczesnym, coraz pełniejszym zaspokajaniu podstawowych potrzeb ludności. Decyzję wyboru tej drogi rozwoju narodnicy (N. Danielson, W. Woroncow) podjęli pod wpływem wniosków płynących z dokonanej przez siebie oceny stanu gospodarki rosyjskiej i perspektywy skutków, jakie wywołać miał, ich zdaniem, dalszy rozwój kraju na drodze kapitalistycznej. Wnioski narodników wysuwane z analizy, popieranej przez rząd drogi rozwoju, sprowadzały się do stwierdzeń, że Rosja nie będzie w stanie przewyższyć zacofania drogą kapitalistyczną, gdyż ani warunki wewnętrzne, ani zewnętrzne nie sprzyjają rozwijaniu w Rosji produkcji w ramach stosunków kapitalistycznych. Narodnicy uważali, że każdy kraj rozwija się według specyficznego dla siebie prawa rozwoju. W Rosji takim prawem rozwoju była, ich zdaniem, ewolucja kraju w kierunku socjalizmu. Podkreślali przy tym, że w rozwoju Rosji wyróżnić można trzy podstawowe etapy. Pierwszy z nich — to przedindustrialna „produkcja ludowa”; drugi — „etap uspołecznienia pracy” w procesie industrializacji; zaś etap trzeci, kończący cykl rozwojowy Rosji, miał nastąpić wówczas, gdy cała produkcja będzie uspołecznioną produkcją ludową i gdy zbudowany zostanie ustrój socjalistyczny¹. Charakterystyczną cechą ich koncepcji było ujmowanie procesu rozwoju jako

* Dr, adiunkt w Instytucie Ekonomii Politycznej UŁ.

¹ Patrz: W. Woroncow, *Sud'by kapitalizma w Rossii*, Petersburg 1882, s. 124.

przechodzenia tego samego typu produkcji na wyższy stopień rozwoju². Narodnicy podkreślali, że istniejące w Rosji specyficzne formy produkcji przemysłowej i rolnej, odziedziczone po przedindustrialnej produkcji ludowej, mogą stać się punktem wyjścia budowy nowego ustroju.

Nas interesował będzie przede wszystkim drugi etap narodnickiego modelu rozwoju Rosji — etap polegający na tak zwanym „uspołecznieniu pracy”. Tym terminem narodnicy określali proces zmiany pojedynczych, odosobnionych aktów produkcji w akt społeczny, opierający się na skoncentrowanych środkach produkcji. Środkiem wiodącym do uspołecznienia procesu pracy był, zdaniem narodników, rozwój wielkiego przemysłu, czyli produkcji na wielką skalę³.

Na zakończenie tych uwag wstępnych należy dodać, że narodnicy nie stworzyli zwartego programu rozwoju Rosji. Prezentowana przez nas koncepcja narodnickiej niekapitalistycznej drogi rozwoju Rosji zbudowana została na podstawie pojedynczych wypowiedzi narodników, formułowanych przez nich przy okazji uzasadniania niemożliwości rozwoju Rosji drogą kapitalistyczną.

2. PRZESŁANKI NIEKAPITALISTYCZNEJ DROGI ROZWOJU GOSPODARCZEGO

Podstawowymi przesłankami rozwoju Rosji drogą niekapitalistyczną było, zdaniem ekonomistów narodnickich, zachowanie i umacnianie podstaw produkcji ludowej — wspólnej własności ziemi i niskiego stopnia społecznego podziału pracy wyrażającego się w łączeniu rolnictwa z przemysłem⁴.

Historyczno-filozoficznym uzasadnieniem wyboru takich właśnie przesłanek rozwoju gospodarczego Rosji były rozważania nad koncep-

² Źródłem takiego ujmowania procesów rozwojowych przez narodników były poglądy Michajłowskiego, jego rozróżnienie między typem a stopniem rozwoju. Patrz: A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 376.

³ Patrz: W. Woroncowa, *Losy kapitalizmu w Rosji*, [w:] *Filozofia społeczna narodziństwa rosyjskiego*, t. 2, Warszawa 1965, s. 390; M. Danielson, *Szkice o naszym gospodarstwie społecznym po reformie*, [w:] *Filozofia społeczna narodziństwa...*, s. 476—477.

⁴ W. Woroncowa, *Kustarnaja promyszlennost Rossii*, „Sewiernyj wiestnik” 1886, nr 1, s. 176. Należy zaznaczyć, że narodnicy, propagując łączenie rolnictwa z przemysłem, za jedynie właściwą formę tego połączenia uznawali tę, która była wyrazem najbardziej prymitywnego ustroju gospodarczego, w którym wymiana towarów była zjawiskiem sporadycznym. Ta forma polegała na połączeniu naturalnego, patriarchalnego rolnictwa z przemysłem domowym i z przemysłem w postaci rzemiosła. Za granicę ewolucji tej formy uważali połączenie drobnotowarowego rolnictwa z drobnotowarowymi zajęciami przemysłowymi.

cją rosyjskiego procesu historycznego, czynione przez myślicieli rosyjskich w połowie XIX w.⁵

Ekonomiczne uzasadnienie wyboru wspólnoty wiejskiej za podstawę budowy ustroju socjalistycznego opierało się, w pracach ekonomistów narodnickich, na analizie prawa podziału w tym etapie gospodarowania⁶ w porównaniu z prawem podziału gospodarki kapitalistycznej i wykazywaniu, że w gospodarce kapitalistycznej nie ma miejsca na racjonalne gospodarowanie, gdyż relacja między potrzebami a produkcją jest zakłócana przez rynek⁷. Na przykład, z faktu bezpośredniego korzystania przez rolnika z dóbr przemysłowych przez siebie wytworzonych oraz ewentualnego, bezpośredniego kontaktu nabywcy z producentem w ramach produkcji rzemieślniczej (czyli bezpośredniego powiązania procesu produkcji z procesem podziału) Woroncow wyciągał wniosek, że formy produkcji — rzemieślnicza i rolnicza — w ramach wspólnot, oparte są na zasadach racjonalnego gospodarowania, gdyż między potrzebami człowieka a jego działalnością produkcyjną istnieje ścisła zależność, uwarunkowana osobistymi i psychologicznymi motywami. W takich ramach organizacyjnych społeczeństwa potrzeby ludzkie ściśle wyznaczają rozmiary produkcji i nie ma artykułów nie znajdujących nabywców na rynku.

Przyczyną oparcia rozwoju Rosji na łączeniu produkcji przemysłowej z rolnictwem były, zdaniem narodników, warunki klimatyczne Rosji; one wymagały, aby rosyjski chłop tylko około połowy czasu pracy w roku zajmował się rolnictwem i one to właśnie określały racjonalny podział siły roboczej między rolnictwo a przemysł⁸. Racjonalny podział pracy w Rosji w ludowej organizacji społeczeństwa wyrażał się — ich zdaniem — tym, że ludność, w czasie wolnym od prac na roli, zajmowała się również różnymi zajęciami przemysłowymi.

Trzeba zaznaczyć, że stosunek narodników do społecznego podziału pracy nie w każdej płaszczyźnie rozważań był jednakowy. Narodnicy negatywnie odnosili się do podziału pracy między rolnictwo a przemysł, ale w ramach związku rolnictwa z przemysłem propagowali specjalizację rolników w wykonywaniu różnych zajęć przemysłowych⁹.

⁵ Patrz: A. Walicki, *Wstęp*, [w:] *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, t. 1, Warszawa 1965, s. XVIII.

⁶ „Każdy członek społeczeństwa otrzymuje cały produkt własnej pracy”. Patrz W. Woroncow, *Oczerki teoretycznej ekonomii*, Petersburg 1895, s. 3.

⁷ Za racjonalne narodnicy uznają takie gospodarowanie, które ściśle dopasuje rozmiary produkcji do potrzeb, *ibidem*, s. 3—9.

⁸ Woroncow, *Kustarnaja promyszennost' Rosii...*, s. 190; M. Danielson, *Czto znaczyt' ekonomičeskaja nieobchodimost'*, „Russkoje bogatstwo” 1895, nr 3, s. 50.

⁹ Woroncow, *Oczerki teoretycznej ekonomii...*, s. 107.

Nie byli więc zdecydowanymi przeciwnikami rozwoju rynku i wymiany towarowej; krytykowali jedynie wyższy stopień rozwoju gospodarki towarowej — rozwiniętą gospodarkę towarową w ramach systemu kapitalistycznego. Proponowany przez nich typ gospodarki ludowej nosił cechy prostej gospodarki towarowej, w ramach której nie ma możliwości rozwoju planowania centralnego.

Pokładanie przez narodników ogromnych nadziei we wspólnocie rolnej w czasie nasilenia się procesu rozpadu wspólnot było utopijne. Narodnicy nie dostrzegali w procesie rozpadu wspólnot przyczyn wewnętrznych tego procesu, głównie — rozwarstwiania się społeczności wiejskiej. Danielson, mimo iż wyraźnie dostrzegał upadek wspólnego władania ziemią (procesu dokonującego się w wyniku wadliwej polityki rządu), twierdził, że to właśnie „wspólnota” przeszkadza kapitałowi zapanować nad produkcją rolną¹⁰. Woroncow, dzieląc ten pogląd, próbował ponadto udowodnić, że wspólnota zwycięża kapitalizm, gdyż w ostatnim dwudziestolecu XIX w. wyraźnie dał się zauważyć ruch do odbudowy wspólnot, wyrażający się powrotem chłopów do wspólnego władania ziemią¹¹. Woroncow mylnie interpretował zjawisko powrotu ludności do produkcji rolnej jako proces obrazujący umacnianie się wspólnej własności ziemi. W istocie była to jedna z form, w jakich przejawiało się rozwarstwianie społeczeństwa rosyjskiego. Kupowanie przez chłopów ziemi, inwentarza i rozszerzanie zasiewów świadczyło nie o umacnianiu się wspólnot, lecz o bogaceniu się części ludności rolniczej, gdy tymczasem większość członków wspólnot porzucała ziemię i udawała się do miast w poszukiwaniu pracy¹².

Analiza przesłanek rozwoju Rosji, formułowanych przez narodników, pozwala więc twierdzić, że program rozwoju oparty na tych przesłankach nie mógł wytyczyć realnej polityki gospodarczej, mającej na celu przyspieszenie wzrostu. Odbudowa potęgi gospodarczej Rosji nie mogła być oparta na przesłankach rzeczywistej sytuacji spo-

¹⁰ Danielson, *Szkice o naszym...*, s. 459. Lenin nie popierał stanowiska jakoby chłop był antagonistą kapitalizmu, a wręcz przeciwnie — twierdził, że chłopstwo gospodarujące w ramach wspólnoty gminnej jest najgłębszą i najtrwalszą podstawą kapitalizmu, „... najgłębszą — gdyż właśnie tutaj, z dala od jakichkolwiek „sztucznych” oddziaływań i mimo instytucji krępujących rozwój kapitalizmu, widzimy stałe tworzenie się elementów kapitalizmu w obrębie wspólnoty gminnej. Najtrwalszą — gdyż na rolnictwie w ogóle, a na chłopstwie w szczególności ciąży z największą siłą tradycje dawnych czasów, tradycje bytu patriarchalnego — a wskutek tego przeobrażające działanie kapitalizmu przejawia się tu z największą powolnością i stopniowością”. Patrz: W. I. Lenin, *Rozwój kapitalizmu w Rosji*, [w:] *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1950, s. 171.

¹¹ Woroncow, *Oczerki teoretycznej ekonomii...*, s. 224.

¹² Patrz: Lenin, *Dzieła*, t. 3, s. 180.

łeczno-gospodarczej kraju. Narodnicy nie zwrócili uwagi na fakt, iż jeszcze przed reformą rolną z 1861 r. zapoczątkowane zostały w Rosji, w ramach panującego systemu feudalnego, procesy polaryzacyjne społeczeństwa (nie omijające wspólnot), a przyspieszenie procesu pierwotnej akumulacji kapitału dało podstawy do szybkiego rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Narodnicki postulat zespolenia przemysłu z rolnictwem na gruncie wspólnoty przeczył rzeczywistemu biegowi rozwoju sił wytwórczych w Rosji, polegającemu na pogłębianiu się społecznego podziału pracy.

3. PODSTAWOWE CZYNNIKI WZROSTU GOSPODARCZEGO KONCEPCJI NARODNICKIEJ

Narodnicy podkreślali, że w rozwoju Rosji, od produkcji ludowej do socjalizmu, muszą wystąpić procesy wzrostu gospodarczego, czyli procesy powiększania rozmiarów produkcji przemysłowej i rolnej i to nie tyle drogą ekstensywną, co intensywną, poprzez wzrost wydajności pracy w przemyśle i rolnictwie. Twierdzenie, że narodnicy postulowali intensywną drogę rozwoju wynika z faktu, że ulepszanie narzędzi pracy miało prowadzić — zdaniem ekonomistów narodnickich — do wzrostu ilości produkowanych towarów i jednocześnie do ograniczenia czasu pracy wytwórców¹³. Wzrost wydajności pracy miał więc zapewnić wystąpienie efektów gospodarczych w postaci powstającej nadwyżki ekonomicznej, przeznaczonej na powiększanie społecznego funduszu produkcji i funduszu rezerwowego oraz efektów społecznych — zwiększanie się czasu wolnego wytwórców, czego z kolei wynikiem miało być coraz lepsze zaspokajanie potrzeb społeczeństwa, takich jak wypoczynek, rozrywka i rozwój umysłowy.

Narodnickie rozumienie skutków gospodarczych i społecznych wzrostu wydajności pracy było słuszne. Nasuwa się jednak od razu pytanie: w jaki sposób, w gestii jakiego organu, miała gromadzić się ta nadwyżka, aby mogła spełnić powyższe zadania? Analizując poglądy narodników, na to pytanie nie znajdujemy jasnej odpowiedzi. Danielson zwracał wprawdzie uwagę na fakt, że ta nadwyżka będzie akumulować się w rękach klas pracujących¹⁴, ale wobec faktu, że dla narodników pojęcie klas pracujących kryło w sobie przede wszystkim drobnych wytwórców, indywidualnie korzystających z efektów własnej pracy (choć często wykonywanej ze społecznych środków produkcji), to społeczne gromadzenie nadwyżki ekonomicznej było w istocie indy-

¹³ Woroncow, *Losy kapitalizmu w Rosji...*, s. 393.

¹⁴ Danielson, *Szkice o naszym...*, s. 449.

widualnym gromadzeniem środków przez drobnych producentów. Społeczne gromadzenie nadwyżki ekonomicznej w produkcji drobnotowarowej mogłoby zaistnieć w przypadku akumulacji tej nadwyżki w gestii państwa, a narzędziem jej gromadzenia mógłby być system podatkowy. Takie rozwiązanie, przy zdecydowanie negatywnym stosunku narodników do podatków, nie mogło być rozwiązaniem przez nich postulowanym. Społeczne gromadzenie nadwyżki ekonomicznej w tych warunkach było więc jedynie fikcją.

Głównymi dziedzinami gospodarki kraju, zdaniem narodników, były rolnictwo i przemysł. Szybkie zmiany ilościowe w produkcji rolnej i przemysłowej uzależniali oni od dwojakiego rodzaju czynników wzrostu: gospodarczych i pozagospodarczych. Do czynników gospodarczych narodnicy zaliczali głównie wzrost społecznego popytu. Rozmiary i wzrost tego popytu powinny decydować o poziomie produkcji i wzroście rozmiarów produkcji, jakiej następowalby w wyniku wzrostu wydajności pracy. Narodnicy podkreślali również dodatni wpływ wzrostu wydajności pracy na coraz lepsze, pełniejsze zaspokojenie potrzeb społecznych. Twierdzili przy tym, że jedynie w gospodarce opartej na społecznej (grupowej) własności środków produkcji nie wystąpi sprzeczność między produkcją a spożyciem.

Drugim z gospodarczych czynników wzrostu było lepsze (w znaczeniu: na określone cele) wykorzystanie kapitałów znajdujących się w gestii państwa, nagromadzonych w wyniku grabieżczej polityki rządu w stosunku do drobnych producentów. Postulowali, aby kapitał nagromadzony w gestii państwa posłużył naprawieniu szkód wyrządzonych popieraniem rozwoju kapitalizmu społeczeństwu i produkcji ludowej — naprawieniu, poprzez doprowadzenie produkcji rolnej i ludowej produkcji przemysłowej do stanu, w jakim były zanim w Rosji rozpoczął się proces rozwoju kapitalizmu. Ze względu na konieczność szybkiego odrobienia strat i jednoczesną konieczność budowy wielkiego przemysłu, narodnicy wyznaczali państwu rolę inicjatora niekapitalistycznej industrializacji. Stanowisko narodników w tej kwestii wynikało z faktu, że nie uznawali oni klasowego charakteru państwa. Twierdzili, że państwo stoi ponad klasami. Takie podejście nie mogło stanowić podstawy do uzyskania akceptacji narodnickich postulatów zgłaszanych pod adresem państwa przez rządy sprawujące wówczas władzę w Rosji — tym samym były to postulaty nierealne.

Za trzeci czynnik wzrostu gospodarczego uważali narodnicy racjonalne wykorzystanie społecznych zasobów siły roboczej. Jest to teza tylko z pozoru słuszna, gdyż narodnickie rozumienie „racjonalności” daleko odbiega od obecnego, historycznie sprawdzonego, rozumienia tego pojęcia. Otóż racjonalnym — zdaniem narodników — wykorzy-

staniem siły roboczej było wykorzystanie jej „przez łączenie zajęć rolniczych z przemysłowymi”. Wiadomo jednak, że rozwój sił wytwórczych na całym świecie musiał wiązać się z daleko idącą specjalizacją, a więc rozwój oparty na powstrzymywaniu tej specjalizacji nie mógłby przynieść pożądanych efektów gospodarczych w postaci przyspieszonego wzrostu.

Narodnicy duży nacisk kładli też na pozagospodarcze czynniki wzrostu, jak nauka, rozwój szkolnictwa¹⁵ oraz pozytywne nastawienie społeczeństwa rosyjskiego do rozwoju Rosji w kierunku socjalizmu. Twierdzili, że akceptacja społeczna niekapitalistycznej drogi rozwoju sprzyjać będzie wzrostowi wydajności pracy.

Oceniając te poglądy z perspektywy czasu i badając formy rozwoju produkcji w Rosji — zwłaszcza rolnej — po rewolucji proletariackiej, trzeba przyznać, że idea społecznej własności ziemi, „duch kolektywny” nie był fikcją. Błąd narodników polegał na przecenianiu roli tej idei w odniesieniu do rzeczywistości gospodarczej Rosji końca XIX w.

Reasumując — narodnicy trafnie określili, że wzrost wydajności pracy w rolnictwie i przemyśle był głównym czynnikiem wzrostu gospodarczego Rosji. Podstawowy błąd ich rozumowania tkwił w tym, że wzrost wydajności pracy miał wynikać z innych czynników niż pogłębianie się społecznego podziału pracy, z czynników, które w realiach ówczesnej Rosji faktycznie nie mogły sprzyjać wzrostowi wydajności pracy i spowodować przyspieszenie wzrostu gospodarczego.

4. PRAWIDŁOWOŚCI UPZEMYSŁOWIENIA NIEKAPITALISTYCZNEGO; ROLA PAŃSTWA W TYM PROCESIE

Jedną z cech charakterystycznych poglądów narodników, dotyczących rozwoju Rosji, było traktowanie przez tych ekonomistów uprzemysłowienia kraju za warunek konieczny przyzwyciężenia stanu zaoferowania gospodarczego. Narodnicy głosili zgodne poglądy w kwestii cech i skutków kapitalistycznej formy uprzemysłowienia. Dostrzegali olbrzymi wzrost wydajności pracy w zakładach kapitalistycznych, ale ze względu na skutki tego procesu, takie jak: obniżanie poziomu konsumpcji mas, przeciążenie robotników pracą, przedłużanie czasu pracy i wzrost jej intensywności — uprzemysłowienie kraju drogą kapitalistyczną oceniali negatywnie. Ostatecznym wnioskiem, jaki wysnuwali z analizy cech i skutków kapitalistycznej industrializacji było twierdzenie, że ta forma uprzemysłowienia nie zapewni Rosji wyjścia z za-

¹⁵ W. Woroncow, *Projekt ekonomicznego rozkwitu Rosji*, „Russkaja mysl” 1894, nr 2, s. 67.

cofania, a wręcz pogłębiać będzie stan stagnacji gospodarczej, aż do momentu całkowitego upadku kapitalistycznego systemu gospodarowania.

Za prawidłową, bo pozbawioną ujemnych cech poprzedniej, narodnicy uważali niekapitalistyczną formę uprzemysłowienia. Główną jej cechą był racjonalny wzrost wydajności pracy, tzn. według nich taki, który, ograniczając nakłady pracy społecznej na wytworzenie jednostki produktu, wywołuje zmniejszanie się czasu pracy pracowników i zapewnia jednocześnie coraz pełniejsze zaspokajanie ich potrzeb. Efektem wzrostu wydajności pracy miało być kierowanie zaoszczędzonych sił społecznych na ulepszenie ogólnej sytuacji gospodarczej (rozwój nauki i techniki)¹⁶. Łącznie z wystąpieniem innych koniecznych zmian w gospodarce Rosji, industrializacja niekapitalistyczna miała zapewnić przewyżczenie zacofania gospodarczego. Nasuwa się pytanie: czy narodnickie określenie „ulepszenie ogólnej sytuacji gospodarczej” można interpretować jako określenie przewyżczenia stanu zacofania gospodarczego? Wydaje się, że realizacja celu ulepszenia ogólnej sytuacji gospodarczej mogła być osiągnięta drogą powolnych przemian. Czy powolne, stopniowe przemiany mogły doprowadzić do przewyżczenia zacofania gospodarczego? Przyjrzyjmy się postulowanym przez narodników etapom rozwoju Rosji w kierunku socjalizmu.

Ostatecznym celem, do którego miała doprowadzić realizacja postulatów narodnickich, było stworzenie uspołecznionej, ludowej produkcji przemysłowej. Droga wiodąca do realizacji tego celu miała być odmienna dla poszczególnych dziedzin produkcji przemysłowej. W ramach produkcji przemysłowej narodnicy wyróżniali dwie dziedziny gospodarowania:

- 1) przemysł ciężki (głównie maszynowy), zorganizowany w fabrykach,
- 2) przemysł przetwórczy, w ramach którego wyróżniali: jednostki gospodarcze zatrudniające większą liczbę osób oraz przemysł domowy — chałupnictwo.

Zdaniem narodników, przemysł przetwórczy w Rosji był przemysłem drobnym, w niewielkim tylko stopniu zagarniętym przez kapitał. Narodnicy ignorowali istnienie manufakturowej formy organizacji tego przemysłu.

Narodnicka koncepcja rozwoju przemysłu ciężkiego była następująca: znacjonalizowany przemysł ciężki miał pozostać przez pewien czas w gestii państwa (które, zdaniem narodników, nie było zainteresowane w chwilowych materialnych sukcesach tej dziedziny produkcji),

¹⁶ Danielson, *Szkice o naszym...*, s. 468—469.

co miało pozwolić na stopniowe wprowadzanie udoskonalień technicznych do produkcji, a ponadto miał to być okres przyuczania pracowników tego przemysłu do sprawowania funkcji współzarządzania przedsiębiorstwem. W nie określonej bliżej przez narodników przyszłości funkcje zarządzania przemysłem ciężkim mieli przejąć pracownicy tego przemysłu. Narodnicy postulowali przy tym, aby przemysł ciężki w przyszłości stał się własnością grupy osób w nim pracującej. Podobną wymowę miał również postulat narodników, aby cały przemysł przetwórczy został zorganizowany na zasadach artelowych¹⁷. Osiągnięcie celu, którym było całkowite opanowanie przemysłu przetwórczego przez artele, miało nastąpić drogą coraz ściślejszej współpracy arteli z przemysłem fabrycznym. Fabryki miały dawać zamówienia i materiały artelom, a także kontrolować ich proces technologiczny. Fabryki, zachęcane dobrymi wynikami pracy arteli i jednocześnie pozbawione opieki państwa, miały przyjmować zasady organizacji arteli. Postulowaną przez narodników formą organizacji arteli przyszłości była w istocie forma spółdzielcza, która opierałaby się na następujących zasadach:

- 1) kapitał artelu miał tworzyć się z wkładów członkowskich i z kredytów udzielanych im przez ziemstwa;
- 2) część zysków artelu miała być rozdzielana pomiędzy jego członków, druga część miała powiększać kapitał artelu;
- 3) pracą artelu miało zarządzać wybieralne kierownictwo;
- 4) artel miał prawo najmować robotników do pracy¹⁸.

Różne drogi przejścia przemysłu ciężkiego i przemysłu przetwórczego do społecznej organizacji produkcji były uwarunkowane — zdaniem narodników — różnym przeznaczeniem efektów produkcji obu rodzajów przemysłu i w związku z tym — różnym stopniem uświadczenia sobie przez pracowników obu przemysłów celu wykonywanej pracy. Zdaniem narodników, w przemyśle przetwórczym istniała większa możliwość, by producenci szybko stali się gospodarzami zakładów, w których pracowali.

¹⁷ Artel — zdaniem narodników — był drugim, po wspólnocie wiejskiej elementem kolektywnego życia społeczeństwa rosyjskiego. Pod tą nazwą narodnicy rozumie li specyficzną dla Rosji formę kooperacji produkcji przemysłowej: „wspólnotę przemysłową”, w której istniała, grupowa własność narzędzi pracy i wspólna praca.

¹⁸ Słusznym więc było stwierdzenie Engelsa, że artele to odmiana stowarzyszenia spółdzielczego, powstająca tam, gdzie występuje brak kapitału i niedostateczny rozwój miast. Istnienie jednak tej formy organizacji drobnej produkcji przemysłowej w Rosji nie dowodziło, że naród rosyjski jest zdolny do przeskoczenia wprost z artelu do socjalizmu. Artel w Rosji nie jest zdolny do samodzielnego rozwoju, „służy nie tyle robotnikom, co kapitałowi”. Patrz F. Engels, *Sprawy społeczne w Rosji* [w:] *Filozofia społeczna narodu...*, s. 703.

Innymi przyczynami, dla których narodnicy postulowali, aby przez pewien czas państwo zarządzało przemysłem ciężkim, były: złożony proces technologiczny w fabrykach przemysłu ciężkiego oraz brak odpowiednio wykwalifikowanej kadry wśród pracowników zakładu, zdolnej do sprawowania funkcji kierowniczych. Wyznaczając państwu rolę inicjatora industrializacji niekapitalistycznej, narodnicy nie łączyli tego procesu z utrwalaniem się własności ogólnonarodowej. Podkreślając konieczność istnienia i rozbudowy przemysłu ciężkiego ekonomiści narodnicy nie uznawali go przy tym za przemysł wiodący. Ich zdaniem, przemysł budowy maszyn miał pełnić jedynie funkcje usługowe w stosunku do innych dziedzin produkcji. Mówiąc o konieczności rozbudowy tego przemysłu, niezbyt jasno zdawali sobie sprawę z konieczności wyasygnowania na ten cel poważnych sum pieniężnych. Żądając od państwa zarządzania tym przemysłem przez pewien czas, podkreślali głównie rolę państwa jako czynnika pobudzającego rozwój świadomości robotników. Nie widzieli natomiast konieczności wydatkowania przez państwo środków pieniężnych na nowe inwestycje. Rozwój przemysłu ciężkiego miał być finansowany z nadwyżki ekonomicznej, powstającej w ramach tego przemysłu. Twierdzili więc, że do zainicjowania rozwoju przemysłu ciężkiego wystarczy zmiana instytucji nim kierującej, podkreślali rolę, jaką w tym procesie spełni niekapitalistyczna akumulacja.

Narodnickiego programu rozwoju przemysłu ciężkiego nie można ocenić pozytywnie. Rozwój finansowany wyłącznie z bieżących dochodów przemysłu ciężkiego nie mógł być rozwojem szybkim, zmniejszającym dystans w poziomie rozwoju sił wytwórczych Rosji i przodujących krajów europejskich w końcu XIX w.

Również rozwój przemysłu przetwórczego, zdaniem narodników, nie wymagał ponoszenia dużych nakładów inwestycyjnych. Ingerencja państwa w rozwój tego przemysłu była niezbędna, ale wyłącznie w początkowym okresie przechodzenia do ludowo-społecznej formy produkcji (kredyty na pierwotne wyposażenie arteli w kapitał obrotowy). Pomoc państwa dla przemysłu przetwórczego miała się głównie sprowadzać do nieprzeszkadzania w upowszechnianiu się artelowej formy organizacji tego przemysłu. Realizacja tego postulatu powinna się wyrazić wstrzymaniem przez państwo dotychczas udzielanej pomocy dla przedsiębiorstw kapitalistycznych.

Dla narodników typowy był pogląd, że samodzielni ekonomicznie wytwórcy, łączący się do wykonywania wspólnej pracy, byli w stanie na własną rękę zorganizować produkcję na wielką skalę, posługując się w tym celu wszelkimi dostępnymi im udoskonaleniami techni-

cznymi; tego nie musiał dokonać kapitał¹⁹. Zdaniem narodników również przemysł przetwórczy powinien więc finansować sam swój rozwój; artele powinny działać na zasadach „rozrachunku handlowego”²⁰.

Sporo uwagi narodnicy poświęcili rozważaniom nad problemem terytorialnego rozmieszczenia przemysłu w Rosji. Ze względu na to, że pracownicy przemysłu — ich zdaniem — powinni być jednocześnie rolnikami, członkami wspólnot, pracującymi na nadzielonych przez wspólnoty ziemiach, a każdy członek społeczeństwa miał mieć zagwarantowany dostęp do ziemi, przemysł w Rosji powinien być rozproszony; miał powstawać i rozwijać się również w ramach poszczególnych wspólnot. Widzieli konieczność dopasowania profilu tego przemysłu do bazy surowcowej danego terenu i możliwości produkcyjnych członków danej wspólnoty.

Narodnicy, postulując oparcie produkcji przemysłowej na pracy rolników, zakładali jednocześnie nierytmiczność produkcji przemysłowej. Wielkość tej produkcji w ciągu roku miała być zmienna; wzrost rozmiarów następowałby w tych miesiącach, w czasie których wytwórcy nie byłiby zajęci pracami w polu, a ograniczenie produkcji — w miesiącach wzmózonych prac polowych. Taka organizacja pracy w przemyśle nie mogła zapewnić racjonalnego (w ciągu całego roku) wykorzystania środków produkcji. W istocie więc, narodnicy nie uświadamiali sobie jakościowej różnicy między wyposażeniem technicznym zacofanego przemysłu domowego²¹, a wyposażeniem technicznym nowoczesnego przemysłu.

Brak również w ich poglądach jednoznacznego stosunku do kwestii lokalizacji przemysłu ciężkiego. Nie zakładając istnienia w przyszłości ludzi wyłącznie trudniących się przemysłem (zgodnie z zasadą łączności rolnictwa z przemysłem), narodnicy nie postulowali również, aby istniejące fabryki przemysłu maszynowego przenosić z miast do rejonów rolniczych.

Reasumując, narodnicy nie mieli spójnej koncepcji rozwoju przemysłowego Rosji drogą niekapitalistyczną. Mimo częstych deklaracji za uprzemysłowieniem kraju, nie doceniali oni gospodarczego znaczenia rozwoju przemysłu w ogóle, a przemysłu ciężkiego w szczególności. Nie widzieli konieczności ponoszenia na rozwój przemysłu dużych nakładów inwestycyjnych. Samofinansowanie się rozwoju przemysłu nie mogło przynieść — w warunkach ówczesnej, zacofanej gospodarki Rosji — radykalnej zmiany sytuacji gospodarczej. Nierealny był

¹⁹ Woroncow, *Losy kapitalizmu w Rosji...*, s. 414.

²⁰ M. Danielson, *Pismo k redakcji*, „Nowoje słowo” 1896, nr 5, s. 260.

²¹ W przemyśle domowym, po zakończeniu prac, narzędzia pracy (prymitywne) rozdawane były do prywatnego użytkowania członkom artelu.

również ich postulat, aby inicjatorem niekapitalistycznej industrializacji był rząd carski. Okres startu w Rosji — zdaniem narodników — miał polegać wyłącznie na jakościowej zmianie w strukturze gospodarczej, zmianie wiążącej się z przejściem przez państwo przemysłu ciężkiego i zaprzestaniem popierania rozwoju przedsiębiorstw prywatnych. Mógł to być dość silny bodziec dla przyspieszenia rozwoju kraju, gdyby te przemiany były realne.

5. PROBLEM ROZWOJU SPOŁECZNYCH FORM PRODUKCJI ROLNEJ; ROLA PAŃSTWA W TYM PROCESIE

Problem ziemi i stosunków agrarnych odgrywał podstawową rolę w narodnickich poglądach o niekapitalistycznym rozwoju Rosji. Zdaniem narodników, kapitalizm w rolnictwie rosyjskim nie miał wielkiego znaczenia, ponieważ ludność rolnicza nie posługiwała się powszechnie maszynami, a ponadto niewielu robotników rolnych było całkowicie pozbawionych ziemi. Zupełnie ignorowali fakt, że po reformie rolnej istniał w rolnictwie system przejściowy, polegający na połączeniu pozostałości systemu feudalnego (głównie odrobków) z elementami systemu kapitalistycznego. Przyszłość rolnictwa narodnicy widzieli w gospodarstwach chłopskich, użytkujących nadziały wspólnej ziemi, skupiających się w grupy dla prowadzenia bardziej racjonalnych metod produkcji, ze stosowaniem nowoczesnych maszyn włącznie²². Postulując rozszerzenie się kolektywnej własności ziemi i narzędzi pracy, narodnicy liberalni wstrzymywali się od wskazywania na konieczność kolektywnej pracy²³. Widząc przy tym pewne oznaki rozpadu wspólnot, postulowali do rządu i inteligencji o działania wstrzymujące ten proces. Chcieli, aby przywrócona została sytuacja, w której prawo do ziemi mieli bezpośrednio na niej pracujący rolnicy. Utrwalenie i wzmocnienie wspólnot miało następować równoległe ze zmianami wspólnot, przygotowującymi je do pełnienia funkcji bazy organizacyjnej wielkiego przemysłu. Niestety narodnicy nie określili jasno na czym miały polegać te zmiany. Wydaje się, że miały one polegać na rozszerzeniu wspólnej własności maszyn i na tej bazie wzrostu wydajności pracy w rolnictwie, w efekcie którego to procesu rolnicy w większym stopniu mogliby zająć się pracą przemysłową. W sposób zdecydowany natomiast narodnicy żądali zastosowania przez państwo protekcjonizmu

²² M. Danielson, *Analogija vlasti dieneg kak priznak wriemieni*, „Ruskoje bogatstwo” 1895, nr 1, s. 182.

²³ Taką konieczność widzieli natomiast niektórzy przedstawiciele narodu rewolucyjnego, m. in. Ławrow, Bakunin.

agrarnego. Miał on polegać na podjęciu działań zmierzających do przekazania chłopom ziemi obszarniczej. Tym działaniem miało być przejęcie przez państwo ziemi obszarniczej i sprzedaż jej chłopom w użytkowanie²⁴.

Oprócz jednak postulatów o częściową nacjonalizację ziemi, chcąc rozszerzyć chłopską własność ziemi, narodnicy liberalni gotowi byli też wejść w porozumienie z istniejącą obszarniczą własnością ziemską w przypadku, gdyby obszarnicy skłonni byli na dogodnych warunkach oddać swe ziemie w dzierżawę chłopom²⁵. Chcąc więc rozwoju agrarnej gospodarki Rosji w kierunku socjalizmu, narodnicy utożsamiali ten problem nie z oczyszczeniem stosunków agrarnych z pozostałości stosunków feudalno-pańszczyźnianych, lecz z problemem „ludowej dzierżawy”. W istocie tego typu dzierżawa była jedną z form przejawiania się stosunków kapitalistycznych w rolnictwie i obiektywnie, w długim okresie czasu, mogła ona jedynie utrwalać panowanie kapitalizmu w rolnictwie²⁶.

Z ostrymi atakami narodników spotykała się pruska droga rozwoju rolnictwa w Rosji²⁷. Rozwój rolnictwa w tej formie narodnicy uważali za jedną z głównych przyczyn złego stanu gospodarki rolnej. Sprzeciwiali się więc idei spadkowej we władaniu ziemią i procesowi rozszerzania się wielkości gospodarstw. Twierdzili, że w dużych, indywidualnych gospodarstwach rolnych następuje strata sił produkcyjnych człowieka i maszyn, gdyż następuje zwolnienie części rolników z pracy na roli²⁸. Ich zdaniem, należało przeciwdziałać powstawaniu takich form organizacji rolnictwa, które dawałyby możliwość jednemu rolnikowi otrzymywania dochodu z rolnictwa w wielkości powstrzymującej go od konieczności pracy w drugiej połowie roku oraz pozbawiałyby innych rolników osiągnięcia dochodów wystarczających im do życia.

²⁴ Woroncow, *Sud'by kapitalizma w Rosii...*, s. 221—222.

²⁵ S. Jużakow, *Formy zemledelczeskogo proizwodstwa w Rosii*, „Oteczestwiennyje zapiski” 1882, nr 7, s. 57.

²⁶ Lenin wyraźnie stwierdzał, że formy rolnictwa, które proponowali narodnicy, były w stanie jedynie wzmocnić rozwój burżuazji. Patrz: W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1950, s. 251.

²⁷ Istotnym wkładem Lenina do nauki marksistowskiej była jego nauka o dwóch drogach ewolucji w rolnictwie: 1) obszarniczo-burżuazyjnej, 2) chłopsko-burżuazyjnej. Na tej podstawie Lenin ocenił reformę z 1861 r. jako reformę nadającą obszarniczo-burżuazyjny kierunek rozwojowi rolnictwa w Rosji. W tych warunkach walka chłopów o ziemię, to nie walka o socjalizm, lecz walka o chłopsko-burżuazyjną drogę rozwoju kapitalizmu w rolnictwie. Patrz w tej kwestii uwagi N. Karatajewa, *Narodniczeskaja ekonomičeskaja litieratura*, Moskwa 1958, s. 80.

²⁸ Woroncow, *Projekt ekonomičeskogo rozkwita Rossii*, „Russkaja mysl” 1894, nr 2, s. 70.

Narodnicki program rozwoju rolnictwa zakładał więc istnienie drobnych gospodarstw chłopskich, ale ziemia, którą chłopci otrzymywaliby w indywidualne użytkowanie, byłaby własnością społeczną. Widząc konieczność wzrostu wydajności pracy w rolnictwie (konieczność zastosowania do produkcji rolnej maszyn), proponowali, aby chłopci w których drzemie „duch kolektywny” łączyli swe fundusze w celu kupna tych maszyn i wspólnego ich użytkowania. Program rozwoju rolnictwa postulowany przez narodników nie był więc programem spójnym. Z jednej strony bowiem, ich żądania dotyczyły rozwoju drobnych gospodarstw chłopskich, z drugiej zaś — narodnicy widzieli konieczność rozszerzenia się społecznej własności ziemi, a nawet wspólnej własności trwałych środków produkcji. Ten niezdecydowany na określoną drogę rozwoju rolnictwa program, nie mógł więc rozwiązać ostrego problemu agrarnego Rosji. Sama jednak idea nacjonalizacji ziemi, jako przesłanki kolektywizacji rolnictwa, jest godna podkreślenia.

Był to również program nierealny, ponieważ zadanie socjalizacji rolnictwa narodnicy chcieli powierzyć władzy carskiej. Przy tym finansowana pomoc państwa (w postaci kredytów zwrotnych, długoterminowych, udzielanych wspólnotom) miała być potrzebna — zdaniem narodników — jedynie w fazie odbudowy instytucji wspólnego władania ziemią. Narodnicy nie widzieli więc konieczności ponoszenia dużych nakładów inwestycyjnych na rozwój rolnictwa. Uważali, że siłami drobnych wytwórców (rolników) może następować szybki rozwój rolnictwa. Nieuwzględnianie w programach rozwoju rolnictwa konieczności ponoszenia dużych nakładów na ten cel sprawiło, że nie można go uznać za program szybkiego rozwoju rolnictwa. Koniecznym warunkiem takiego rozwoju było przede wszystkim przeprowadzenie reformy agrarnej całkowicie likwidującej przeżytki feudalizmu w rolnictwie i przestarzałe formy wyzysku. Postulat o utrzymaniu wspólnot, które w końcu XIX w. podtrzymywały jedynie stare formy wyzysku feudalnego, był równoznaczny z nieuświadamianiem sobie przez narodników konieczności likwidacji przeżytków feudalizmu.

Teresa Kostrzewa-Tomczak

ECONOMIC DEVELOPMENT OF RUSSIA IN OPINIONS OF NATIONALISTS

The article contains a critical analysis of the non-capitalist path of Russia's development as voiced by the nationalists (narodniki).

The analysis is focussed on: premises of selection by the nationalists of the

non-capitalist path of development, economic growth factors in the nationalists' concept, causalities of non-capitalist industrialization and the state's role in this process as well as the nationalists' postulates regarding development of social production forms in Russian agriculture.

The author tried to assess the feasibility of the development programme as postulated by the nationalists. An important element in this assessment is an answer to the question whether the non-capitalist path of development, if it was to have been implemented, would have allowed Russia from the late 19th century to overcome its economic backwardness.